

Morfologie II (CJA009)

Klára Osolsobě
osolsobe@phil.muni.cz
FIFA 4/II

Pojmová báze a pojmový příznak

- Bez ohledu na to, z kolika slov se pojmenování skládá, má vždy dvoučlennou strukturu. Obsahuje pojmovou bázi (třidu jevů) a pojmový příznak (diferenciační kritérium).

Pojem a pojmenování

pojmová kategorie

substance

vlastnost (nedynamický příznak)

děj (dynamický příznak)

okolnost (příznak příznaku)

slovní kategorie

substantivum

adjektivum

sloveso

adverbium

PŘÍZNAK

- VZTAH K SUBSTANCI
- VZTAH K VLASTNOSTI
- VZTAH K DĚJI
- VZTAH K OKOLNOSTI

BÁZE

- SUBSTANCE
- VLASTNOST
- DĚJ
- OKOLNOST

PŘÍKLADY

BÁZE – PŘÍZNAK

člověk – který **něco** vyrábí

: stolař

místo – kde se něco **děje**

: hřiště, herna

vlastnost – která má vztah **ději**

: stravitelný

PŘÍKLADY

- **Základové slovo** – odvozené slovo
- **Báze** – příznak

stůl – stolař

(substance – mající vztah k substanci)

hrát – hřiště, herna

(substance – mající vztah k ději)

strávit – stravitelný

(vlastnost – mající vztah k ději)

Báze příznak

- $B^s P^s$ češtinář
- $B^s P^a$ lakomec
- $B^s P^v$ lovec
- $B^s P^c$ občasník

Báze příznak

- $B^a P^a$ žlutavý
- $B^a P^s$ ocelový
- $B^a P^v$ hořlavý
- $B^a P^c$ tamní

Báze příznak

- $B^v P^v$ nedoplatit se
- $B^v P^s$ stanovat
- $B^v P^a$ bílit
- $B^v P^c$ pozdit se

Báze příznak

- $B^c P^c$ odjinud
- $B^c P^s$ radostně
- $B^c P^a$ chytře
- $B^c P^v$ mlčky

analyzujte

- Základové – odvozené
- Báze – příznak

hloupost, černochoch, houslař, náčelník, dbalý,
bratrův, horal, držadlo, nášivka, kovář,
kavárna, hradní, lesostep, programovat,
kinokavárna

výsledek

- hloupost (B^sP^a)
- houslař (B^sP^s)
- dbalý (B^aP^v)
- horal (B^sP^s)
- nášivka (B^sP^v)
- kavárna (B^sP^s)
- lesostep (B^sP^s)
- kinokavárna (B^sP^s)
- černoř (B^sP^a)
- náčelník (B^sP^c)
- bratrův (B^aP^s)
- držadlo (B^sP^v)
- kovář (B^sP^v)
- hradní (B^sP^a)
- programovat (B^vP^s)
- zdejší (B^aP^c)

Analyzujte způsob tvoření

- knížka, zlořečit, rozkolísaný, nároží, hon, pravák, nátěr, obrat, učitel, návlek, chránič, květináč, zásuvka, přemýšlivý, zloba, stáří, život, roubení, maličkost, nemoc, travička,

Významové změny

- Při tvoření nových slov nedochází jen k formálním změnám (kombinace morfů), ale k významovým změnám.
- Ty jsou trojího typu – mutace, modifikace, transpozice.

ONOMAZIOLOGIE

- ONOMAZIOLOGIE – TEORIE
POJMENOVÁNÍ – VZTAH MEZI OBSAHEM
VĚDOMÍ A STRUKTUROU JAZYKA

ONOMAZIOLOGICKÁ KATEGORIE

- POJMOVÁ BÁZE – odpovídající slovní druh
- Kategorie SUBSTANČNÍ - substantiva
- Kategorie VLASTNOSTÍ - adjektiva
- Kategorie DĚJE - slovesa
- Kategorie OKOLNOSTÍ - adverbia

Významové změny a slootovorné kategorie

Při tvoření slov v rámci uvedených pojmových (slovnědruhových) kategorií se utváří význam na základě vztahu mezi pojmovými kategoriemi

Významové vztahy pojmových kategorií

- Mutace mění se báze i příznak
- modifikace – báze se obohacuje přídatným příznakem
- transpozice – přenesení významu báze do jiné třídy (slovního druhu)

Vedlejší onomaziologické kategorie

- Komplexní (převládne význam pojmového základu – např. názvy míst odvozené jak od substantiv *smetí* – *smetiště*, tak od sloves *hrát* - *hřiště*)
- Reprodukční (možnost jazyka napodobit – reprodukovat např. zvuky *cink-* *cinkat*)
- Specifikační (terminologická specifikace – podobnost, zúžení obsahu, synekdocha)
- Koordinační (integrační) - složeniny

MUTACE

Slova vznikají mutací tak, že se jev, který má být pojmenován, nejprve zařadí do třídy podobných pojmů (např. přístrojů), čímž je dán jeho **onomaziologický základ**, a určuje se rysem, který ho do ostatních prvků třídy odlišuje, což je jeho **onomaziologický příznak** (např. *na vrtání*; mutací tak vznikají slova *vrták* nebo *vrtačka*).

Mutace a změna SD

- Při mutaci se může, ale nemusí měnit SD.
- K mutaci dochází, např. tvoříme-li od substantiv názvy osob, které jsou konají nějakou činnost (např. zaměstnání) spojenou široce s názvem substance, jímž je jméno fundováno *rybář, stolař, lod'ař, vojín, ... (B^sP^s)*, nedochází k ní, pokud se nemění zásadně význam (modifikuje se), např. názvy věcí s příznakem změna velikosti, expresivního hodnocení *vojáček, ... (B^sP^s)*.

TRANSPOZICE

Při transpozici se mění pouze **pojmová třída**, a to tak, že se nespecifikuje vztahem k příznaku, jako je tomu u mutace, nýbrž ve výsledku záleží jen ve **změně slovního druhu**. (syntaktická derivace)

veselý smích – vesele se smát

zrazený přítel – přítel byl zrazen

studovat pilně – pilné studium (studování)

MODIFIKACE

Podstatou modifikační změny významu při tvoření slov je přidání příznaku, jímž dojde k **obměně** (modifikaci) **významu slovotvorného základu**. Např. ve smyslu zdrobnění (deminuce): *les-lesík, malý-maličký, málo-malinko, papat-papinkat*.

Určete významové změny odvozených slov

Stolař, vozík, chlapák, lakomec, běh,
květinářství, dvořan, stromoví, psisko,
výskok, tatínek, rýč, Ivce, svědkyně, čistírna,
zedník, trní, dobře, slůvko, babizna, vysoko,
skalisko, lovec, bruslař, žalobník, pískovna,
ředitelna, sluchátko, hraní, dobrota, pitomec,
mečoun, pátý.

řešení

- stolař (mu)
- chlapák (mo)
- běh (tr)
- dvořan (mu)
- psisko (mo)
- tatínek (mo)
- vozík (mo)
- lakomec (mu)
- květinářství (mu/kom)
- stromoví (mo)
- výskok (tr)
- rýč (mu)

řešení

- lvice (mo)
- čistírna (mu/kom)
- trní (mo)
- slůvko (mo)
- vysoko (tr)
- lovec (mu)
- svědkyně (mo)
- zedník (mu)
- dobře (tr)
- babizna (mo)
- skalisko (mo)
- bruslař (mu)

řešení

- žalobník (mu) pískovna (mu)
- ředitelna (mu) sluchátko (mu)
- hraní (tr) dobrota (tr)
- pitomec (mu) mečoun (mu)
- pátý (tr) žebříček (mo)

Slovotvorná třída a slovotvorný typ

- Slovotvorná třída (kategorie) = skupina slov se stejným obecným významem (např. názvy prostředků)
- Slovotvorný typ = uvnitř třídy skupina slov tvořená stejným derivačním prostředkem (např. typ *–č* *stěrač*, typ *–ák* *šroubovák*, typ *–čka* *vrtačka*, typ *–dlo* *struhadlo*, ...)

Příklady

- Slovo tvorná třída jsou např. deminutiva (neboli slova zdobnělá), tedy slova jejichž společným významem je *být malé (milé)*.
- Slovo tvorný typ jsou např. substantiva maskulina na *-ek (šroubek, klouček)*, *-ík (lesík, hošík)*, *eček (hříbeček, páneček)*, *-íček (větríček, koníček)*, feminina na *-ka (kravka)*, *-ečka (kabelečka)*, *-ička (růžička)*, neutra na *-ko (pírko, kuřátko)*, *-íčko (peříčko, moříčko, vajíčko, zlatíčko)*, *-ečko (hnízdečko)*, ...

Co mám umět ?

Definice a příklady

- pojmová kategorie – slovní kategorie (slovní druh)
- báze – příznak
- onomaziologická kategorie
- mutace, modifikace, transpozice
- slovotvorná třída a slovotvorný typ